PONTIFICIO COMITATO DI SCIENZE STORICHE

THE TRIAL OF CARDINAL JÓZSEF MINDSZENTY FROM THE PERSPECTIVE OF SEVENTY YEARS

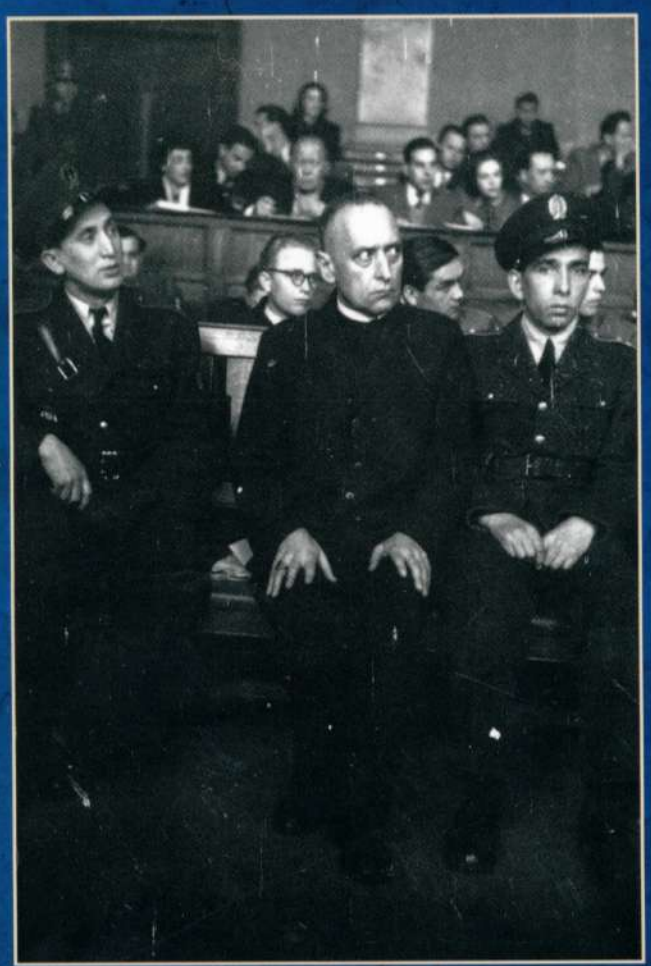

The Fate of Church Leaders
in Central and Eastern Europe

Edited by
ANDRÁS FEJÉRDY – BERNADETT WIRTHNÉ DIERA

LIBRERIA
EDITRICE
VATICANA

Szabó Konstantin – Marosi István

„Krisztusért meghalni annyit jelent, mint örökké élni”

Boldog Romzsa Tódor és a Munkácsi Görögkatolikus Egyházmegye hitvallói és vértanúi

Bevezetés

Tanulmányunk gerincét Szabó Konstantin görögkatolikus pap előadása adja, amelyet 2019. február 14-én *A Mindszenty-per hetven év távlatából. Főpapi sorsok Kelet-Közép-Európában* című konferencia keretében mondott el. Az előadás egyrészt arra a személyesen megélt valóságra épült, amelyet munkácsi egyházmegyés görögkatolikus papként tapasztalt meg családi és egyházi életében. Másrészt pedig részét képezte annak a kutatásnak, amelynek célja a harminc éve befejeződött egyházüldözés időszakának feltárása volt. Kutatásunkkal arra tettünk kísérletet, hogy feltárjuk az adott korszak eseményeit, különös tekintettel a szovjet állam és a helyi társadalom viszonyára. Kiemelt célunk egy olyan kronológia összeállítása volt, amelyben felvázoljuk az üldözés egyes időszakait, segítve ezzel a további kutatásokat is.[1]

Jelen tanulmányunkban a helyi társadalom és a korszak viszonyainak bemutatásakor elsősorban az előadó, Szabó Konstantin személyes érintett-

1 A Magyarország Beregszászi Konzulátusának támogatásával folyt kutatás témája: a Munkácsi Görögkatolikus Egyházmegyéhez tartozó kárpátaljai magyar görögkatolikus közösségek meghurcolása a kommunizmus évtizedeiben. A kutatás célja egy kronológiai jellegű munka összeállítása volt az 1944–1989 közötti időszakra vonatkozóan, amely – a lehetséges legrészletesebb időpont-megjelölésekkel – tartalmazza az egyházüldözés görögkatolikusokra vonatkozó általános eseményeit és az azokhoz tartozó rövid tematikus tartalmi és életrajzi leírások összeállítását. A kutatás 2021 végén zárult le.

ségére, tapasztalataira és azok interpretációjára támaszkodunk. A személyes tanúságtétel oral historyként való prezentálása teszi hitelessé és valóságossá az események és élettörténetek tudományos igényességre törekvő összefoglalását is.

A fent említett kutatásra azért volt szükség, mert az egyházmegyénkkel kapcsolatban született munkák eddig többnyire egyes személyek élettörténetének feltárására koncentráltak.[2] Azonban egyre inkább teret nyer az a vélemény, hogy a Munkácsi Görögkatolikus Egyházmegye 20. századi történetének vérzivataros időszaka a második világháború után megszállt terület erőszakos társadalmi átalakításának az összefüggésében értelmezhető igazán. S mint valóságos tapasztalatot Kárpátalja történeti kutatásának a részeként kell felfognunk és értelmeznünk. Az adott történelmi helyzetben a történetírás azon sajátossága, hogy a vezéregyéniségeket egyfajta korszakalakító egyénekként szemléli és jeleníti meg, háttérbe szorítja az egyházmegyés papság családi áldozatvállalásának az elismerését. Bízunk benne, hogy ezen a téren munkánk hozzájárul a korszak egyházi és állami vonatkozásainak megértéséhez és értelmezéséhez. Emellett segítséget nyújthat a személyes és közösségi fájdalmak orvoslásához, az erőszakos tettek okozta sebek gyógyításához és a térség történelmi örökségének a bemutatásához.

Az adott időszakról Szabó Konstantin atya előadásában így vallott: „Öt évvel Sztálin halála után születtem. Gyermekkoromban nemegyszer hallottam, hogy édesapámat Romzsa Tódor püspök szentelte pappá, akinek ez az utolsó nyilvános papszentelése volt. 1947. szeptember 14-én történt ez az esemény, negyvenhárom nap múlva lezajlott a támadás Tódor püspök ellen. S négy napra rá – amikor már úgy látszott, hogy a püspök túléli a merényletet – jött a gyilkos méreg, a második kísérlet, amelyet a főpap már nem élt túl. Romzsa Tódor püspök harminchat évesen, papságának tizenegyedik és püspökségének harmadik évében befejezte földi küldetését.

2 Lásd Ortutay 1993; Puskás 1998; Puskás 2010. Bendász István *Öt év a szögesdrót mögött* című lágernaplója eddig öt kiadásban jelent meg: az 1991-es budapesti mellett magyar nyelven 2000-ben Abaligeten és 2012-ben Ungváron, angol nyelven 2007-ben Fairfaxban, ukrán nyelven pedig 2008-ban Ungváron. Az irodalomjegyzékben a magyar nyelvű kiadások közül az elsőt tüntettük fel. Lásd Bendász 1991; Százhuszonhét papról közöl életrajzi leírásokat Bendász–Bendász 2014. Tanulmányunkban a 2014-ben megjelent kiadást használtuk, amely az 1994-es első kiadás átdolgozott változata. Ugyanez a munka ukrán nyelven is megjelent. Lásd Bendasz–Bendasz 1999.

Ugyanígy beszéltek szüleim, rokonaim Peti bácsiról, mert mi csak így emlegettük Orosz Péter vértanút. Édesapám, amikor a lágerben értesült Peti bácsi vértanúhaláláról, édesanyámnak ezt írta: »Családunkban három hitvalló után lett egy vértanú.«

Minderről akkor nem volt szabad beszélni. Nem volt tabutéma, csak egyszerűen megszokták apáink, s megtanítottak bennünket is arra, hogy vannak témák, személyek és velük kapcsolatos események, amelyekről nem beszelünk. Így nőttem fel én, a nővérem és a bátyám, meg további háromszázkilencvenhárom papgyerek, akiknek az édesapját letartóztatták és elítélték, pusztán azért, mert katolikus maradt. Nem állt át, nem váltott rendszert. Hű maradt esküjéhez, hű maradt a tanításhoz; nem hódolt be az új ideológiának.”

A Munkácsi Görögkatolikus Egyházmegye sorsa a második világháború után

Az egyházmegye az egyházüldözés kezdetén

Az egyház üldözése gyakorlatilag a szovjet csapatok Kárpátalja területén való megjelenésével egy időben vette kezdetét. Az egyház és az állam viszonyának a romlását a katolikus egyház képviselői nagyon jól érzékelték, és igyekeztek rá előre felkészülni.

Sztojka Sándor püspök 1943-ban bekövetkezett halála után ideiglenesen Dudás Miklós hajdúdorogi megyés püspök lett a munkácsi egyházmegye apostoli adminisztrátora. Ő már 1944 nyarán elkezdte a papság felkészítését egy esetleges egyházüldözésre, amelyre a térség új befolyási területekre való felosztásáról szerzett információk alapján Rómában is számítottak. Várható volt ugyanis, hogy a Kreml az új társadalmi-ideológiai rend kialakításának legfőbb gátját a Rómához hű katolikus egyházban látja majd.[3] Dudás püspök ezért 1944 augusztusában gyűléseket hívott össze Ungváron, Munkácson és Huszton,[4] hogy felkészítse a papokat a rájuk váró nehézségekre, és

3 Blet 1997, 290–316.; Szabó 2012, 58–60.

4 DAZO f. 151. op. 24. nr. 975. Dudás Miklós püspök Huszton 1944. május 18-án a máramarosi és az ugocsai papság számára, Munkácson 1944. június 1-jén a beregi papság

felvilágosítást adjon arra vonatkozóan, hogy az üldözés idején milyen egyházi gyakorlatot kell követni a szentségek kiszolgáltatása tekintetében.[5] Az egyházmegye az esetleges illegalitásra készülve egyúttal kiadta és a papság rendelkezésére bocsátotta Aranyszájú Szent János liturgiájának szövegét, más fontos szertartási szövegekkel kiegészítve azt.[6] A papok számára ugyancsak eligazító volt Serédi Jusztinián hercegprímás őszi felhívása a katolikus papsághoz, amelyben utasította a klérust, hogy esküjéhez híven mindenki maradjon a helyén, akár a „vértanúság árán" is.[7]

Miután 1944-ben a front közeledtével egyre komolyabb erőfeszítést igényelt a két egyházmegye irányítása – tekintve, hogy a kapcsolattartás minden nappal nehézkesebbé vált –, Dudás Miklós a Szentszékhez fordult, s kérelmezte, hogy nevezzenek ki püspököt a munkácsi egyházmegye élére. A Vörös Hadsereg megjelenése s a katonai közigazgatás bevezetése után Róma az új püspök kinevezését már nem késleltethette tovább, mert ekkor Dudás már nem tudta ellátni feladatait. Az egyházmegye vezetőjére nehezedő szovjet nyomásgyakorlás már bő egy hónappal az új főpásztor, Romzsa Tódor 1944. szeptember 24-i püspökszentelése után világosan érzékelhető volt. A görögkatolikus egyház üldözésének a kezdeti dátumát következésképpen Tódor püspök intronizációjához köthetjük.

„Az új rendszer [kiépítése] 1944 októberében a szovjet csapatok bevonulásával kezdődött meg – folytatta beszámolóját Szabó Konstantin. – Romzsa Tódor alig egy hónapja volt püspök. Krisztusi korban volt: harminchárom éves. November 7-én nagy pompával ünnepelték meg az új »gazdák« a nagy októberi szocialista forradalom évfordulóját. Arra kényszerítették a püspököt, hogy üdvözölje a hadsereget és annak parancsnokát, Sztálint. Azt akarták, hogy köszönje meg a felszabadítást; jelentse ki az orosz, az ukrán és a kárpátaljai nép egységét; szólítsa fel a fiatalságot a Vörös Hadseregbe való belépésre; s kérje, hogy teljesítsék Kárpátalja népe évszázados kívánságát:

számára, Ungváron 1944. június 15-én az ungi és a zempléni papság számára tartott gyűlést.

5 BIGkKL Bendász-hagyaték iratai. Bendász-Bacsinszky családtörténet, nr. 1725. Jegyzetek a huszti gyűlésen elhangzott utasításokról.

6 Puskás 1998, 94.

7 Serédi Jusztinián esztergomi érsek felhívása a katolikus papsághoz 1944. október 10-én jelent meg a *Nemzeti Újság*ban. Vö. BIGkKL Bendász-hagyaték iratai. Bendász-Bacsinszky családtörténet, nr. 1726.

csatolják Ukrajnához térségünket. Mindezt egy katonatiszt parancsolta meg a püspöknek határozott és ellentmondást nem tűrő hangnemben. Majd hozzátette, hogy amennyiben a főpap nem tesz eleget a felszólításnak, akkor annak az egész görögkatolikus egyházmegye számára szomorú következményei lesznek.

Puskás László atya *Romzsa Tódor élete és halála* című könyvében idézi Tódor püspök igen diplomatikus beszédének szavait: »Meg kell köszönnünk a Mennyei Atyának azt, hogy Kárpátalja területét a háború nem sújtotta túl nagy áldozatokkal és megrázkódtatásokkal, hogy az ágyúdörgés nem félelmet hozott, mert tudtuk, hogy olyan testvéri nép hozza a szabadságot, amelynek nyelvét és szokásait ismerjük.«[8] A főpásztor megköszönte a nagyvezérnek, Sztálinnak a felszabadítást; és sikereket kívánt a béke felé vezető úton. Másnap a *Zakarpatszka Ukrajna* című területi újság nagy terjedelmű tudósítást közölt az eseményről. Ebben a püspök beszédét az előzőleg a szervezők által követelt tartalommal adták közre, miszerint Romzsa is kérte volna az Ukrajnához való csatlakozást. Romzsa haladéktalanul tiltakozott a szerkesztőségnél: ő ezeket nem mondta. »Igen, nem így beszélt, de ezt kellett volna mondania!« – hangzott a válasz. Romzsa Tódor püspök nagyon rövid időn belül megértette, hogy nincs kivel együttműködni. A szovjet kommunista rendszer és ideológia a hazugságra alapoz.”

A Munkácsi Görögkatolikus Egyházmegye a második világháború időszakára jelentős szervezeti fejlettséggel és intézményi hálózattal rendelkezett. A több évszázados fejlődés és a térség sajátos történelmi viszonyai miatt egyházjogilag az adott időszakban is négy északkelet-magyarországi vármegye fölött gyakorolt joghatóságot. Az egyházmegyének 1944 őszén, az egyházüldözés kezdetekor 480 888 híve volt,[9] 321 parókiáján (és hozzájuk tartozó 442 filiában) 381 pap teljesített szolgálatot.[10] Az egyházmegye joghatóságához

8 Puskás 1998, 103.

9 Marosi 2020, 40.

10 Vö. Marosi 2020: 1943-ban az egyházmegyének 444 temploma és 15 kápolnája, 281 (plusz 2) parókiája, 354 szolgálatban lévő és 12 nyugállományú papja volt. Vö. DAZO f. 151. op. 24. nr. 802. 8. A Budapesti Nunciatúra számára elkészített jelentés; 1944 őszén az egyházmegyének 568 közösségében 519 945 híve (ebből 60 ezer szlovák, 62 ezer magyar és 12 ezer román), 240 szolgálatban lévő papja, 40 papnövendéke, továbbá 444 temploma (265 parokiális, 135 filiális, 44 kápolna) volt, amelyek közül a levél megírásának időpontjában már 43 parokiális és 26 parokiális templomot a pravoszláv

az 1943. évi országos katolikus névtár adatai szerint hittudományi főiskola és papnevelő intézet, kántortanító-képző intézet, görögkatolikus tanítónőképző intézet, konviktus, Ungváron és Huszton alumneum működött. Az egyházmegye rendelkezett továbbá gimnáziumi internátussal Munkácson, tanítóképző internátussal, leányinternátussal és árvaházakkal (Erzsébetház, Szent Család Árvaház, huszti árvaház).[11] Minden parókiáján és a nagyobb létszámú filiákban felekezeti iskolák működtek, amelyekben kántortanítók tanítottak. Az egyházi intézmények számát és az egyházmegye évszázadok óta meglévő mély társadalmi beágyazottságát figyelembe véve a szovjetrendszer kiépítői logikusan gondolkodtak, amikor a rendszer kiépítése alapfeltételének tekintették a görögkatolikus egyház lojalitásának a megszerzését.

Az egyházmegye működése az egyházüldözés kezdetétől annak nyílt szakaszáig

Kárpátalján 1944 októberében, közvetlenül a szovjet csapatok bevonulását követően kezdetét vette az új társadalmi-politikai rendszer kiépítése.[12] Az egyházmegye papsága felé is azonnal jelentkezett egyfajta nyomásgyakorlás, mindazonáltal a 1944–1946 közötti időszakot inkább a politikai jellegű koncepciós perek jellemezték. A hatalom azokkal szemben lépett fel, akik a korábbi években papi tevékenységük mellett társadalmi és politikai téren is exponálták magukat.

Az egyházmegye első vértanúja, a hetvenhat éves Demjanovics Péter Pál rahói esperes, magyar országgyűlési képviselő volt: őt 1945. április 23-án, nagypénteken az ungvári börtönben K. Mária börtönőr lőtte agyon az ágyában.[13] Fenczik Istvánt, aki több társadalmi funkciója mellett szintén országgyűlési képviselő volt, 1946. június 3. és 14. között végezték ki az ungvári börtönben. Őt előzőleg arról győzködték, hogy térjen át a pravoszláv hitre, cserébe pedig püspöki széket ajánlottak neki. Ez határozottan visszautasította ezekkel a szavakkal: „Egy görögkatolikus pap ilyen mélyre nem süllyed-

egyház vett használatba. DAZO f. 151. op. 25. nr. 3324. 5. Romzsa Tódor munkácsi püspöknek a Szovjetunió Minisztertanácsa Vallásügyi Hivatala számára írt levele.

11 Pilinyi 1943, 51–63.

12 Molnár D. 2015, 40–82.; Botlik 2000, 284.

13 Bendász–Bendász 2014, 112–116.

het!”[14] Legeza Péter atyát 1946. november 24-én beteghez hívták, másnap holtan találták meg törött bordával és kézzel, valamint fojtogatás nyomaival a nyakán.[15] Ilniczky Sándor 1947. június 19-én gyanús körülmények között halt meg Tomszkban.[16] Keselya Jánost 1947. július 28-án elítélték, majd ugyanabban az évben Taskent környékén ismeretlen okból elhunyt.[17] Politikai jellegű indoka volt Ortutay Jenő ungi főesperes és országgyűlési képviselő, Mondi Miklós beregszászi parókus és számos további pap 1945. évi letartóztatásának.[18] Általánossá váltak ezek a kifejezések: „gyanús körülmények”, „ismeretlen körülmények”, amelyek arra utaltak, hogy a szovjet hatóságok bármilyen megoldást bevethetőnek tekintettek céljaik elérésében. Érdemes megjegyeznünk, hogy a fenti esetek még Romzsa Tódor likvidálása előtt történtek.[19]

1945-től fokozatosan nőtt az egyházmegyére nehezedő politikai nyomás. A berendezkedő hatalom intézkedései egyre inkább azt az érzést keltették az emberekben, hogy a görögkatolikusok zavarják a szovjetek „béketeremtési” törekvéseit. A püspök és a papság állandó zaklatásnak volt kitéve, rendszeressé váltak a fenyegetőzések.

Az állam az ortodoxokat (pravoszlávokat) pártfogolta a görögkatolikusok rovására. A görögkatolikus egyház bejegyzését megtagadták, arra hivatkozva, hogy a Munkácsi Görögkatolikus Egyházmegye egy olyan egyházhoz tartozik, amelynek fő központja nem a Szovjetunió területén található. Tódor püspököt rendszeresen bekérették különböző állami hivatalokba, s olyan meghívókat kapott, amelyekben a nyomásgyakorlást még a szóhasználat szintjén is igyekeztek fokozni. Visszatérő szófordulat volt a „beszélgetésre”, „fontos beszélgetésre” és végül „nagyon fontos beszélgetésre” szóló meghívó. Tovább az is megfigyelhető, hogy a hivatalba való „behívásról” szóló értesítés kézbesítése rendre alig előzte meg az adott találkozó tervezett

14 Uo. 148–152.
15 Uo. 220–223.
16 Uo. 178–184.
17 Uo. 202–205.
18 Uo. 493.
19 A letartóztatásokkal és elítélésekkel kapcsolatban a visszaemlékezésekre és a bírósági peranyagokra tudunk hagyatkozni. Vö. Bendász–Bendász 2014. Bendász Dániel a kötet legújabb kibővített kiadásában már feldolgozta a peranyagokat is.

időpontját, amivel azt sugallták, hogy a püspöknek állandóan készen és rendelkezésre kell állnia az állami vezetés számára.[20]

Amikor Romzsa püspök 1947. augusztus 28-án, Nagyboldogasszony julián naptár szerinti ünnepén a munkácsi székesegyházba készült, nem kapott engedélyt az utazáshoz. Ebben az időszakban már minden olyan útjára, amellyel elhagyta székhelyét, külön hozzájárulást kellett kérnie az állami egyházügyi hivataltól, s minden lépését ellenőrizték. A folyamatosan erősödő nyomásgyakorlás végül 1947. október 31-én a püspök meggyilkolásához vezetett. A néhány nappal korábbi, előzetesen balesetnek álcázott, sikertelen merénylet után végül kuráréinjekcióval végezték ki a püspököt.[21]

A hatalom abban bízott, hogy miután „megölték a pásztort, szétszéled a nyáj". Azonban továbbra sem sikerült megtörni a görögkatolikus egyházat, nem voltak képesek létrehozni egy úgynevezett „iniciativa gruppát", azaz „kezdeményező csoportot", mint arra a szomszédos Galíciában az ottani görögkatolikus egyház likvidálásakor sor került. A lembergi (lvivi) főegyházmegyét 1946 márciusában egy, a hatalom által gondosan előkészített álzsinaton elfogadott határozattal kényszerítették a pravoszláv egyházzal való újraegyesülésre. Kárpátalján azonban nem volt sem zsinat, sem nagygyűlés, amely kifejezte volna a Rómától való elszakadást és a Moszkvával való egyesülést. A papság köréből sem állt ki nyíltan senki, hogy kezdeményezze ezeket a folyamatokat. Dudás Miklós püspök 1944. nyár végi rendelkezései és papi értekezleteken kifejtett útmutatásai nyomán a kárpátaljai görögkatolikus papság egésze a szolgálati helyén maradt. Félelemben ugyan, de mégis működött a görögkatolikus egyház, és továbbra is ellenállt a nyomásnak.

20 DAZO f. 151. op. 25. nr. 3375. Egy része ezeknek a behívóknak megtalálható a Munkácsi Görögkatolikus Egyházmegye levéltári iratai között. Érdekes megfigyelni, mikor küldték azokat és milyen határidőn belül kellett megjelenni: „1946. február 4-én küldjön egy megbízottat 12 órára!" (Elküldve február 2-án.); „1946. december 11-én jelenjen meg beszélgetésre (IV. em. 216 szoba)!" (Elküldve december 11-én.); „1946. december 18-án jelenjen meg 11 órára!" (Elküldve december 17-én.); „1947. február 10-én jelenjen meg fontos ügyben beszélgetésre!" (Elküldve február 8-án.); „1947. március 25-én jelenjen meg nagyon fontos ügyben!" (Elküldve március 24-én.); „1947. augusztus 7-én jelenjen meg fontos ügyben!" (Elküldve augusztus 6-án.); „1947. augusztus 20-án, ma d. u. [délután] 15 órára jelenjen meg nagyon fontos ügyben!"

21 Puskás 1998, 229–252.

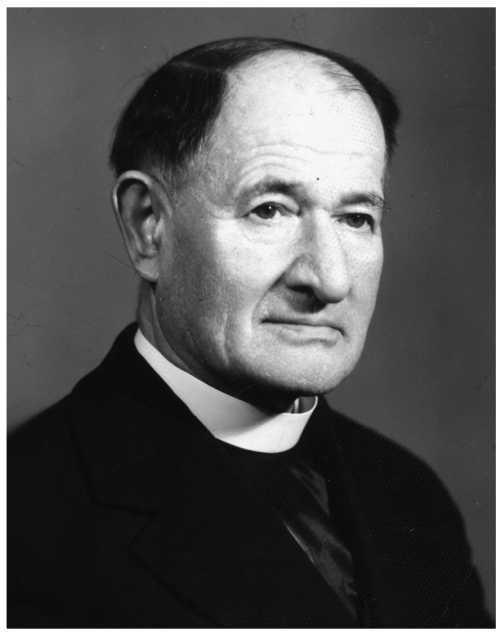

Chira Sándor görögkatolikus püspök portréja

Romzsa halála után a székeskáptalan Murányi Miklóst választotta meg vikáriusnak. Erre főként azért került sor, hogy elterelje a figyelmet Chira Sándorról, akit 1945 decemberében még maga Tódor püspök szentelt püspökké.[22] Murányi vikárius kinyilvánította az állami szervek felé, hogy sohasem egyezik bele a pravoszláviával való egyesülésbe. Válaszul Kárpátalja Területi Tanácsának elnöke, Ivan Turjanica rendeletet adott ki, amelynek értelmében az ungvári székesegyházat és a püspöki palota minden helyiségét – az összes ingóságaival együtt – át kellett adni az orosz pravoszláv egyháznak. 1949. február 17-én a helyi hatalom és a szovjet állambiztonság munkatársai az őrséggel együtt betörtek a püspöki palotába. Ezután körlevél látott napvilágot, amelyről Murányi Miklós későbbi visszaemlékezéseiben kijelentette, hogy nem ő írta alá. A vikáriusnak tulajdonított nyilatkozat szövege: „Kedves Testvéreim! 1949. február 17-én a hívők kérésére az ungvári székesegyházunkat és a püspöki hivatal épületét átadták a pravoszláv egyház tulajdonába. Ennek okán a hivatal a működését beszünteti, és az én vikáriusi tevékenységem is véget ér. Kérem a fentiek tudomásulvételét. Az Isten bőséges áldása szálljon

22 Riskó 2017, 128–129.

reátok, és szent imáitokat kérve maradok Ungváron. Murányi Miklós. 1949. február 18-án."[23] Ez a dátum tekinthető a nyílt egyházüldözés kezdetének és egyben az egyházmegye föld alá kényszerítése utolsó mozzanatának.

Az egyház élete az illegalitásban

Az állam részéről megnyilvánuló ellenséges magatartás arra késztette az egyházat, hogy titokban – még a nyílt üldözés előtt – kinevezzék a püspökutódokat. Az illegális időben a görögkatolikus vezetők törekedtek arra, hogy egyszerre több püspöke legyen az egyházmegyének, ezáltal igyekeztek biztosítani a papszentelést és az apostoli folytonosság feltételét valamelyik főpap akadályoztatása esetén. A visszaemlékezések alapján a Munkácsi Görögkatolikus Egyházmegye titkos időszakának első periódusában három főpap fejtett ki püspöki tevékenységet. Ezek egyike – Chira Sándor – hitvalló, a másik kettő – Orosz Péter és Zavagyák Bazil József bazilita – pedig vértanú.

Orosz Péter és Zavagyák Bazil József bazilita szerzetes püspökké szenteléséről csak feltevésekre és a közösségi emlékezetre támaszkodhatunk. Így püspökként említik Orosz Pétert, akit 1953. augusztus 27-én az ilosvai járási Alsókaraszlón egy Pócsik nevű milicista (rendőr) két pisztolylövéssel agyonlőtt, majd eltemetett a rendőrség autóparkjának egyik garázsában.[24] Zavagyák Bazil bazilita szerzetes megjárta a Gulagot, és 1956. júniusi szabadulása után két évig titokban működött. A KGB megkísérelte rávenni, hogy hagyja el Kárpátalját vagy vonuljon pravoszláv kolostorba. Miután Zavagyák elutasította az ajánlatokat, 1958. december 4-én reggel Rakasz település letérőjénél egy teherautó elgázolta, majd hárman kiugrottak az autóból, és vasrudakkal megverték. A huszti kórházban belehalt sérüléseibe. Orosz Péter és Zavagyák Bazil atyákat feltehetően azért likvidálták, mert sejtették róluk,

23 Bendász István kanonok 1957. május és augusztus között önkéntes száműzetésben volt Karagandában, és egy fedél alatt lakott Murányival. Murányi elmondása szerint a levél megírására úgy került sor, hogy amikor az állami hatóságok elfoglalták a püspöki palotát, már a kezükben volt a püspöki pecsét és az egyházi nyomtatvány, amelyre leírták a levél szövegét. Erre hamisították rá – nagyon ügyetlenül – a vikárius aláírását. Vö. Bendász–Bendász 2014, 280.

24 Uo. 286–294.

Romzsa Tódor (első sorban jobbról a negyedik) görögkatolikus papok egy csoportjával

hogy püspökként működnek.[25] Az Apostoli Szentszék ugyan egyikük esetében sem erősítette meg a püspöki felszentelés megtörténtét, ez azonban a katolikus egyházért vállalt vértanúságuk tényét nem befolyásolja.

A Munkácsi Görögkatolikus Egyházmegye lelki atyja és irányítója az illegalitás évtizedeiben a mindenki által jól ismert és közkedvelt Chira Sándor volt. A Gulagról való szabadulása után visszatért Kárpátaljára, de aktív papi szervezőtevékenysége miatt egy évvel később kiutasították onnan. Karagandában telepedett le, ott végzett papi munkát élete végéig, de időszakosan visszatért az egyházmegye területére is. Oda, ahol Murányi Miklós volt az apostoli vikárius, ám az egyházmegye lelki irányítója és vezetője továbbra is Chira Sándor maradt, aki az illegalitás éveiben a papszenteléseket is végezte. 1983-ban bekövetkezett haláláig három püspököt és tizenhat papot szentelt fel a Munkácsi Görögkatolikus Egyházmegyében.

Titkos papszentelésre első alkalommal 1956. november 7-én került sor, a „nagy októberi szocialista forradalom” állami ünnepségsorozatának ide-

25 Uo. 462–466.

jén. Ezt az időpontot tekinthetjük az egyházmegye újjáéledése kezdetének is. Az egyház hagyománya szerint ugyanis a papszentelés jelzi az apostoli folytonosságot. Chira négy egykori szeminaristát szentelt pappá, akiknek az esetében erre korábban az egyházüldözés megkezdése és Romzsa halála miatt nem kerülhetett sor: Stilicha Józsefet, Csépes Jánost, Szabó Konstantint (a későbbi püspököt) és Bugir Mihályt. Ezzel indult újra az egyházi élet az ősegyház „katakombaszolgálatának" mintájára.

Chira Sándor szentelte 1977-ben püspökké Szabó Konstantint [a cikk egyik szerzőjének apai nagybátyját – a szerk.], majd 1978-ban Szemedi Jánost, aki 1983 után ordinárius lett, 1983-ban pedig Halavács Józsefet, aki segédpüspökként működött. Margitics Jánost Galíciában szentelték püspökké 1987-ben.

Kárpátalján az egyházi élet illegalitásban történő újjászervezése három központ – Ungvár, Munkács és Beregszász – körül összpontosult. Ezeknek a megszervezése is Chira tevékenységéhez köthető,[26] aki az időnként engedélyezett kárpátaljai utazásai alkalmával rendszeresen látogatta a központokat, és tartotta a kapcsolatot a papsággal.

Az 1949–1953 közötti időszakban „aláírt" és hivatalosan a pravoszláv egyház kötelékébe áttért papokról fontos megjegyeznünk, hogy közülük később sokan visszatértek a görögkatolikus egyházba. Ebben valószínűleg szerepet játszott a kapcsolatok újjáéledése az 1956 után hazatérő hitvalló papsággal, a hívek részéről irántuk megnyilvánuló tisztelet, továbbá az, hogy a Kárpátalján maradt egykori görögkatolikus értelmiség és hitvalló papság egyfajta lebecsüléssel, elutasítottsággal viseltetett az aposztata papok iránt.

A görögkatolikus egyház már az illegalitás éveiben lehetőséget biztosított az aposztata papok visszatérésére a katolikus egyházba. Ez a folyamat a lembergi főegyházmegyében indult el Nikoláj Cserneckij püspök irányításával, s a gyakorlatot átvette a kárpátaljai görögkatolikus papi közösség is. A visszatérés előfeltételei között szerepelt, hogy az adott papnak kérvényt kellett írnia a pravoszláv püspöknek, amelyben tudatta szándékát a pravoszláv egyház kötelékéből való kilépésről. További kérvényt kellett írnia a vikáriusnak a görögkatolikus egyházba való visszatérésről. A számára kijelölt római katolikus templomban kellett gyónnia és nyilvánosan áldoznia, amelylyel kifejezte a katolikus egyházzal való egységét. Olyan „aláírt" papokról is

26 Interjú Lyachovics Teréziával (Munkács) 2016. június 15.

tudunk, akik megtartották a pravoszlávvá vált templomaikban a hivatalukat, de nem vettek részt a pravoszláv egyház rendezvényein.

A pravoszláv egyházhoz való csatlakozásnak és a katolikus egyházba való visszatérésnek sem objektív, sem személyes okait és körülményeit nem ismerjük kielégítően. Szerteágazó kutatásra lenne szükség azok feltárására. Az azonban megállapítható, hogy az ily módon az egyházzal ismételten kapcsolatot teremtő papok hozzájárultak a görögkatolikus tudat fenntartásához az egyházüldözés évtizedeiben.

Papok és papcsaládok az üldözés idején

Az üldözés lelki vetületei

Kárpátalja társadalmi viszonyainak átalakítása és a szovjet típusú berendezkedés kiépítése az államhatalom szerveinek irányításával történt. Ennek a folyamatnak alaptétele volt, hogy – ahogy erről fentebb már ejtettünk szót – a görögkatolikus egyház mint a helyi társadalomra leginkább befolyással bíró tényező állami nyilvántartásba vételét megtagadták, és erőszakosan be akarták olvasztani az addigra már az állam iránt lojálissá tett, Moszkva-központú pravoszláv egyházba. A görögkatolikus egyház híveinek és papjainak nagyobb része azonban megtagadta az erőszakos beolvasztást. Az állami vezetés számára a katolikus egyházhoz és annak látható fejéhez, a pápához való hűség jelentette azt a törésvonalat és kifejezett szándékot, amely az egyes papok és papcsaládok sorsát egzisztenciálisan is befolyásolta.

A szovjetek Romzsa Tódor püspök 1947. október 31-i meggyilkolásáig az egyházmegye szervezeti alapon történő beolvasztását szorgalmazták. A felsőpapság befolyásolása érdekében ismételten hivatkoztak a prominens személyiségek politikai kollaborációjára. Romzsa Tódor halála után azonban megváltozott a gyakorlat, és elkezdődött az alsópapság (esperesek, parókusok) és a papcsaládok irányába történő fokozott nyomásgyakorlás. A folyamat dinamikájának megértésére elsősorban a személyes visszaemlékezések alapján tehetünk kísérletet. A hitvalló papok döntése ugyanis nagyon mély keresztény hitből és elvi elkötelezettségből fakadt. Ebből következett az a feszültség, hogy míg az államhatalom emberi szinten közelítette meg a kérdést, addig a papság jelentős részének hitbeli, világnézeti állásfoglalást je-

lentett, hogy enged-e az állami kényszernek. Krisztus szavait, miszerint „aki követni akar, vegye fel keresztjét!", konkrét iránymutatásként értelmezték. A Krisztus-követés és a katolikus egyház iránti elkötelezettség mint eszme az adott életszakaszban hitbeli és egzisztenciális kérdésként jelent meg. A szenvedések vállalása a papi személyiség katolikus egyházhoz való hűségével jelentett egyet, a vallásváltás pedig az ateista államhatalommal való kollaborációval és hitehagyással volt egyenértékű.

A hitvalló papokkal folytatott beszélgetések, a leírt visszaemlékezések ezt a lelkiséget tükrözik az utókor számára. Nem tartották magukat hősnek, hanem hálásak voltak Istennek, aki abban a kegyelemben részesítette őket, hogy volt erejük, és kitartottak a katolikus hit és az erkölcsi értékek mellett az üldöztetés időszakában is. Akkor, amikor a rendszer gyakorta a fizikai kényszer alkalmazásától sem tartózkodott.

„Dr. Ortutay Elemér teológiaprofesszor, tanárom és nevelőm – mondja Szabó Konstantin –, akinek irányítása alatt végezhettem tanulmányaimat, azt vallotta magáról: ha legalább egy ujjal hozzám értek volna, bármilyen kis testi erőszakot alkalmaztak volna, nem biztos, hogy kibírtam volna."

A papság válaszai az üldözésre

Az egyházüldözésben érintett papságot a döntéshozataluk alapján három csoportra oszthatjuk, úgymint: börtönbüntetésre vagy kényszermunkára ítélt hitvalló papok; hitvallók, akiket nem ítéltek el és nem járták meg a lágereket; pravoszláv hitre áttért papok. A csoportokon belül további sajátosságokra is felfigyelhetünk még, amelyek külön elemzések tárgyát képezhetik.

Az első csoportba százhuszonhét hitvalló tartozik, akik nem írták alá a nyilatkozatot a pravoszláv egyházhoz csatlakozásról, és ezért tényleges börtönbüntetésre vagy kényszermunkára ítélték őket. 1947-ben a Szovjetunióban a halálos ítéletet mint büntetési módot eltörölték, a kiszabható legsúlyosabb büntetést az Ukrán Szovjet Szocialista Köztársaság büntető törvénykönyve 54. § 4. és 10. cikkelye 2. része határozta meg. A legtöbb papot ennek értelmében huszonöt év javító-nevelő munkára és vagyonelkobzásra ítélték, valamint öt évre megfosztották polgári jogaitól.[27] A börtönre vagy munkatáborra

27 Dupka 1993, 62.

ítéltek – Romzsa Tódort is idesorolva – közül harmincan lettek vértanúk; huszonöt áldozópap jeltelen sírban nyugszik.

A vértanúk mellett vannak olyanok, akik idős koruk vagy betegség miatt a lágerben fejezték be életüket. Például a hetvennégy éves Kohutics Tivadar, aki, amikor meghallotta, hogy szabad és hazamehet, belehalt az örömbe. Földi maradványai Ábezben, jeltelen sírban nyugszanak.[28] Ortutay Jenő 1950. december 24-én, karácsony szentestéjén halt meg, s szintén Ábezben nyugszik. Mivel más pap nem volt az adott lágerben, temetését egy izraelita rabbi végezte. A „jeltelen sírok” fogalma tovább súlyosbítja a családok és az egyház fájdalmát.

A családtagok szenvedését ebben az esetben még az is tetézte, hogy a feleségeknek, gyermekeknek, unokáknak nincs hol emlékezniük. Szomorú képként jelenik meg előttünk a gondolat: „Szibéria – azonkívül, hogy nagyon rideg és hideg – egy nagy temető. A kommunista szovjet terror nemzetközi temetője.” A terror szibériai áldoztainak tömegei közé tartoznak a görögkatolikus egyház papjai is.

A hitvallók második csoportjába ötven áldozópap tartozik, akikről némi iróniával azt mondhatjuk, hogy „megúszták”. Ők azok, akik nem írták alá az egyesülést, s kitartottak a katolikus egyházhoz való hűség mellett. Valamilyen oknál fogva nem tartóztatták le és nem ítélték el őket. Bizonyos, hogy nem lehet a lágerben átélt borzalmakat, embertelenséget semmihez sem hasonlítani, de ugyancsak nem hagyhatjuk figyelmen kívül ennek az ötven papnak és családjuknak mindennapos – súlyos létbizonytalanságot eredményező – rettegését a letartóztatástól, amely bármikor bekövetkezhetett. Különösen 1953-ig, Sztálin haláláig volt meghatározó ez a félelem.

Szabó Konstantin előadásában így vallott erről az időszakról: „Személyesen ismertem és ismerek családokat, akik ezt az időszakot átszenvedték. Akiket letartóztattak, azok már túl voltak rajta. Akiket pedig nem, azok azzal ébredtek és azzal tértek nyugovóra, hogy bármikor elvihetik őket. Nem tudhatták, hogy ki a következő és mikor kerülnek ők maguk sorra. Vaszócsik Miklósról tudom, hogy a kis hátizsákja össze volt csomagolva a legszükségesebb holmikkal. Egy másfél szobás kis lakásban éltek tizenketten: ő és a hatodik babájukkal várandós felesége, valamint az anyósa, Mondi Miklós atya felesége szintén négy gyerekkel. Folytatható a sor Karczub Pállal, az utolsó

28 Bendász–Bendász 2014, 207–210.

nagyszőlősi parókussal, akinek tizenhat gyermeke volt. Vagy Medveczky Pál falucskai parókussal, aki kilenc gyermek édesapja volt. Itt kell megemlítenünk még, hogy az előző csoportba tartozó százhuszonhét hitvalló és elítélt papból százötnek családja volt, és háromszázkilencvenhat gyerek volt ezekben a családokban."

Ennél a két csoportnál, a püspökök és papok szenvedései és helytállása mellett meg kell emlékeznünk a velük helytálló papcsaládokról is. Gyakran hasonló embertelenségek, megaláztatások és nehézségek áldozatai voltak, mint a pap családfő. A papnék, kevés kivétellel, szinte mindannyian tanítók voltak. A hatalom – őket felhasználva – egy tudatosan felépített folyamat keretében igyekezett megtörni a papcsaládokat. Az 1946. augusztus 30-án kiadott 025-ös számú titkos rendelet értelmében 1947-ben minden tanítót elbocsátottak az iskolákból. A döntés mögött húzódó ideológiai megfontolás az volt, hogy papné ne tanítson az iskolában. Aztán kilakoltatták őket a parókiákról, majd elvették a templomot. Miután lépésről lépésre elvették a jövedelmüket, abban bíztak, hogy a papné rábírja a férjét, hogy térjen át a pravoszláv egyházba.

A hatalom gyakorta alkalmazta a zsarolás és lelki megtörés módszerét. „1950. április 25-én tartóztatták le édesapámat – folytatta előadását Szabó Konstantin. – Akkor már a parókiáról, sőt a faluból, Csontosról is ki voltak lakoltatva, a szomszéd faluban, Knyáhinyán kaptak lehetőséget meghúzni magukat. Édesanyám ekkor huszonkét éves volt, Ilona nővérem pedig másfél éves. Elindult anyukám meghurcoltatása. Az állambiztonság arra akarta kényszeríteni, hogy hivatalosan váljon el aputól, mert nem lehet a »nép ellenségének« a felesége. Folytatták azzal, hogy nem tudott munkát találni, mert amint megtudták, hogy a férje elítélt pap, sőt az apósa is, pár nap alatt elbocsátották. A próbálkozások megkezdődtek Nagybereznán, és folytatódott Ungvár több helyén is. Az egyiken egy volt szeminarista »spicli« felajánlotta, hogy amennyiben a szeretője lesz, akkor ő elintézi, hogy ne rúgják ki a munkahelyről. Természetesen visszautasította. Egy másik helyen az állambiztonság ajánlotta, hogy legyen besúgó, akkor lesz munkája. Aztán folyatódott a munkakeresés Beregszászon, Rahón, míg végül Taracközön adtak neki munkát. De ott is csak azért, mert a cég vezetősége Kisinyovban volt, és helyben nem volt káderosztály. Nagyberezna Kárpátalja legnyugatibb, Taracköz pedig szinte legkeletibb helysége." A megemlékezés mellett meg kell jegyezni,

Bendász István portréja fogolytársának ceruzarajzán. Karaganda, 1950

hogy fontos kutatási terület lehetne a papcsaládok által átélt érzelmek, szenvedések és megpróbáltatások vizsgálata is.

A harmadik csoportba az „aláírtak” tartoznak. A pravoszláv egyházba való áttérést százhuszonnyolcan írták alá az egyházmegye papjai közül. Közülük hatvankilencen rendezték a kapcsolatukat, és visszatértek a katolikus egyházba. Ötvenkilenc olyan papról beszélhetünk, akik ténylegesen és tudatosan hagyták el a katolikus egyházat, vagy korán bekövetkezett haláluk miatt nem volt alkalmuk rendezni kapcsolatukat az egyházzal.

Epilógus

A Munkácsi Görögkatolikus Egyházmegye kálváriája negyven évig tartott. Nem volt hiábavaló Tódor püspök, a harmincegy vértanú, valamint a hitvallók százainak áldozata. Az egyházmegye jelképes feltámadása megtörtént. Az egyház megfogyatkozva ugyan, de újraéledt, és 1989-ben hatvannyolc pap örülhetett a visszakapott működési lehetőségnek. Közülük tizennyol-

can megjárták a „keleti akadémiát” (tréfásan így nevezte Bendász Pista bácsi hitvalló görögkatolikus egyháztörténész a saját maga által is megjárt Gulagot). A nem titkosan pappá szenteltek közül tizenhatan voltak olyanok, akik „megúszták”, vagyis nagy árat fizetve ugyan, de elkerülték a büntetőjogi felelősségre vonást. Tizenegyen elvégezték a szemináriumi képzést, vagy legalább valamennyit tanultak „rendes” szemináriumban, de csak titokban szentelték őket pappá. S huszonhárman voltak azok, akik illegális teológiát, vagyis amint Kárpátalján nevezik, az „egyszemélyes teológiát” végezték el, és titokban lettek felszentelve. Köztük az írás egyik szerzője, Szabó Konstantin, akit 1986-ban titokban szentelt fel Halavács József püspök a saját lakásán.

Jelenleg az egyházmegyénknek több mint háromszáz papja van. Az ungvári teológiai akadémia Boldog Romzsa Tódor nevét viseli, és hatvanegy papnövendéke van. Ők azok, akik arra készülnek, hogy az egyházmegye többi áldozópapjával együtt képviseljék vértanú püspökünk szellemiségét: „Krisztusért élni annyi, mint örökké élni.”

Források és irodalom

Levéltári források

Derzsavnij arhiv Zakarpatszkoj oblasztyi (DAZO) [Kárpátaljai Területi Állami Levéltár]
151. fond. Pravlinnya Mukacsivszkoj hreko-katolickoj jeparhiji v m. Mukacsevi [Munkácsi görögkatolikus püspökség iratai]

Bendász István Görögkatolikus Könyvtár és Levéltár (BIGkKL)
Bendász-hagyaték iratai

Irodalom

Bendász István 1991: *Öt év a szögesdrót mögött*. Budapest.

Bendasz, Stephen 2007: *Five Years Behind Barbed Wire. A Priest from Kárpátalja in the Gulag Labor Camps*. Fairfax.

Bendasz, Sztefan 2008: *Pjaty rokiv za koljucsim drotom, Scsogyennyik szvjascsenyika, napiszanij v Gulazi*. Uzshorod.

Bendasz, Sztefan – Bendasz, Danyil 1999: *Szvjascsenyiki – Mucsenyiki, szpovidnyiki virnosztyi*. Uzshorod.

Bendász István – Bendász Dániel 2014: *Helytállás és tanúságtétel. A Munkácsi Görög Katolikus Egyházmegye hitvalló és meghurcolt papjai*. Budapest.

Blet, Pierre 1997: *XII. Piusz és a második világháború a Vatikán archívumai alapján*. Budapest.

Botlik József 1997*: Hármas kereszt alatt. Görög katolikusok Kárpátalján az ungvári uniótól napjainkig (1646–1997)*. Budapest.

Botlik József 2000: *Egestas Subcarpathica. Adalékok az Északkeleti-Felvidék és Kárpátalja XIX–XX. századi történetéhez*. Budapest.

Dupka György 1993: *Koncepciós perek magyar elítéltjei*. Budapest–Ungvár.

Marosi István 2020: *A Munkácsi Görögkatolikus Egyházmegye 1945. évi sematizmusa. Mukacsivszka hreko-katolicka jeparhija sematizm 1945 roku*. Beregszász.

Molnár D. Erzsébet 2015: *Kárpátaljai Magyarok a Szovjetunió hadifogoly- és munkatáboraiban (1944–1953)*. Doktori értekezés. Debreceni Egyetem.

Ortutay Elemér 1993: *„…Holnap is felkel a Nap.”* Ungvár–Budapest.

Pilinyi Gyula 1943: *A magyarországi latin és görög szertartású világi és szerzetes római katolikus papság névtára és az országos hivatalok útmutatója*. Budapest.

Puskás László 1998: *Romzsa Tódor élete és halála*. Budapest.

Puskás László 2010: *Ilyeneké Isten országa. Orosz Péter titokban felszentelt püspök élete és vértanúsága*. Budapest.

Riskó Marianna 2017: *Chira Sándor (1897–1983) munkácsi püspök élete és vértanúsága*. Budapest.

Szabó Ferenc 2012: *A Vatikán keleti politikája közelről. Az Ostpolitik színe és visszája*. Budapest.

Szerhijcsuk, Vologyimir – Kohut, Andrij – Patriljak, Ivan – Hropko, Vitalij 2019: *Likvidacija UHKC na Zakarpatti u dokumentah komuniszticsnih szpecszluzsb 1944–1949*. Vishorod.